

**СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНІ ТИПИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
В ХУДОЖНІЙ ТКАНИНІ НОВЕЛИ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА
„КАМІННИЙ ХРЕСТ”**

Марина ТУНИЦЬКА,

конференціар, доктор педагогічних наук

(Бельцький державний університет ім. Алеку Руссо, Республіка Молдова)

Rezumat

Articolul este axat pe cercetarea semantico-gramatică a frazeologismelor, întrebuintate în nvela lui Vasili Stefanik „Crucea de piatră”.

Cuvinte-cheie: frazeologism, tip semantico-gramatical, caracteristică.

Найхарактернішою особливістю природної мови є не тільки її спроможність за допомогою всіх своїх одиниць адекватно інформувати про оточуючу дійсність, а й висловлювати наше ставлення до довкілля. Така можливість, як відомо, забезпечується за допомогою експресивно „заряжених” з наявним оцінним компонентом незалежно від контексту вживання фразеологічних одиниць, далі ФО.

Вивчення фразеологічної системи через призму художніх творів дозволяє з'ясувати активні процеси у фразеології і динаміку форм усталених висловів у різних функціональних умовах, простежити елементи трансформації фразеологічних одиниць.

Підкреслюючи необхідність аналізу значень мовних одиниць у тісному зв'язку з функціонуванням їх у мові, О. О. Потєбня зазначав „За звичаєм ми розглядаємо слово в такому вигляді, як воно дається в словниках. Це все одно, якби ми розглядали рослину, якою вона є в гербарії, тобто не так, як вона насправді живе, а як штучно приготовлена з метою пізнання”¹. Тож зрозуміло, що дослідження текстів художньої літератури надає можливості для спостережень над функціонуванням ФО.

У Василя Стефаника в „Камінному хресті” еміграція — один із виходів для селян з нестерпного становища, пошуки кращої долі. Безземелля, занепад селянських господарств, загроза смерті — це штовхає селян до еміграції. Але й втрата батьківщини для багатьох була рівноцінною смертю. Так і з'явився камінний хрест на „могілі” живих людей як символ трагедії у житті українців.

Відтворюючи індивідуальне значення світу, В. Стефаник вводить в літературний текст різні ФО, співвідносні зі структурою словосполучення і речення. Фразеологізми новели нами розподілено на дієслівні (42), адвербіальні (16), вигуківі (11 фраземовживань) та ад'єктивні (6).

Дієслівні ФО в творі письменника переважно називають дії й процеси, джерелом яких є людина: «брав на сміх (Івана)»; «не маю часу

з тобою панькатися»; «узявся свою пайку копати і сіяти»; «спадав з горба крик Івана»; «розлетишся по нитці»; «збути вік на горбі»; «зібгати у дугу»; «хрестом стелилася (Івануха)»; «не знав стола; не годен слова заговорити»; «мати за газду» (поважати); «пообсаджувати за стіл» (пригощати); «не одну нічку збавив за вами» (не спав, томився, страждав); «крутити головою» (думати, мислити); «шанувати образи в хаті, шанувати вас» (поважати); «перейти на жіночий розум» (слухатися жінку); «згинути від бука» (померти); «ноги носять» (живу); «викорінювати з хати» (виганяти); «обмикати сиві кіски» (побити); «втираю на жінку» (сварю); «дотиснули мене» (переконали, примусили); «пилили стару» (сварили); «нема що порядній рибі на один зуб узяти» (їсти); «дай нам хліба» (нагодуй); «покажете дорогу» (допоможете); «брати туск до серця» (жаліти); «ймити в руки» (притиснути); «пускати землю на гендель» (торгувати); «сяде маком» (заспокоїться); «гадати у своїй голові» (думати, мислити); «покласти в могилу» (поховати); «вибратися в далеку дорогу» (вирушити); «брати шлюб» (одружитися); «пустити на пошту в село» (сповісти); «покласти хрест» (увіковічити); «микати чупер» (тужити); «не виходить з голови» (не забувається); «закопати просьбу у серці» (заямити); «підтягати вгору» (підспівувати); «витріщити очі» (здивуватися); «пустився в танець» (затанцював); «не мав гадки» (не думав); «доки ноги носять» (живу).

Численними є ФО із семами *мати*, а також компонентами *дати*, *давати*.

Дієслівні фразеологізми найчисленні у новелі. Серед них виявляємо бінарні, тобто сталі вирази, що містять два компоненти у своєму складі: «сяде маком» (потрапить в безвихідне становище); «дати хліба» (нагодувати); «напитися до когось» (випити горілку чи вино за чиє-небудь здоров'я, звертаючись до когось); «викорінювати з хати» (викинути).

Проте в новелі зустрічаються й складніші утворення, тобто ФО, до складу яких входить більш двох слів: «не дай, боже, нікому на жіночий розум перейти» (слухатися жінку); «обмичу сиві кіски» (поглумлюся); «не одну нічку збавив (за вами)» (не спав, томився); «туск до серця бере» (стає млосно).

Особливість дієслівних фразем новели полягає також у тому, що в більшості випадків вони є одновидовими, майже відсутні такі, що утворюють корелятивну видову пару. Їх кілька у новелі: «не пив до нікого — хоч до вас *напитися*; *здавали* туги — *здавали* жалю».

Інші вживаються або в формі лише доконаного виду: «витріщив очі (Іван), поклав голову в долоні, очі замиготіли великим жалем, туск напав»; або у формі недоконаного виду: «куска хліба не дають; в ярма

запрягали, чиколонки гриз, чупер микав»; «не виходить (горб) з голови».

Деякі ФО вживаються в наказовому способі: «най ім Бог помагає їсти той хліб»; «А візьміть, газди, же без церемонії, та будьте вибачні». Однак переважна кількість ФО представлена дійсним способом у теперішньому, майбутньому та минулому часі, частотнішими є фраземовживання в минулому часі: «Не маю часу з тобою панькатися. Де тебе покладу в могилу? Іван узявся свою пайку копати..., спадав з горба його крик... Іван витріщив очі, але так дивно, що син побілів».

Отже, дієслівні ФО новели є різними за структурою, граматичними параметрами стрижневого компонента, але їх об'єднують суттєві спільні ознаки процесуальності та стилістичного навантаження.

Адвербіальні фразеологізми представлені в основному компаративними конструкціями:

— *якісно-означальними*: «сонце пражить, аж вогнем сипле»; «колінкою, аж шкіра з колін обскакує»; «тручає долину стрімголов»; «слова не годен був заговорити» (нічого не міг сказати); «глядиць з берега на воду, як на утрачене щастя» (сумно), «потряс сивим волоссям, як гривую, кованою із ниток сталевих» (відчайдушно замотав головою), «мусилося сказати, хоч би на вітер» (даремно); «Іван дивився на людей, як камінь на воду» (відчужено).

— *способу дії*: «звівав (горб) ярами та печерами під небеса, як страшний велетень» (був високий, як велетень); «на кожне слово головою потакував» (погоджувався повністю); «в танці ходили, як сновавка» (веретено), «так рівно»; «заскреготав зубами, як жорнами»; «баную за горбом, як дитина за цицькою»².

— *часу*: «де наші роки» (швидко все минулося); «Я тебе *викорінював* на старість із твоєї хати?»; «розвіємося світами на старість, як лист по полю»; «Минув вік як у батіг *траснув*» (швидкоплинно)³.

Усі адвербіальні ФО об'єднуються спільною синтаксичною роллю обставини способу дії чи часу, якщо дорівнюють словосполученню.

Таким чином, адвербіальні ФО новели побудовані за моделлю і словосполучення, і речення: «Не договорював *не пив до нікого*, лише тупо глядів *наперед себе і хитав головою*, як молитву говорив, і на кожне її слово *головою потакував*. Іван *заскреготав зубами*, як жорнами, *погрозив жінці кулаком*, як довбнею».

Використання вигуківих ФО в новелі В. Стефаніка зумовлене потребою регламентувати різноманітні ситуації людського спілкування, увиразнюючи тяжіння автора до стихії розмовної мови. Поширенішими є *емоційні*: «Господня воля, Бог не гнівається на таких, відки таким дітям має Бог благословити, Бог знає, як з нами буде»; *імперативні*: «Най вам Бог дасть, що собі в нього жадаєте; Просю за це

вас дуже гречно, буду за вас Бога на тім світі просити»⁴. «Коби Бог позволив⁵... не дай, Боже, нікому... доброму на жіночий розум перейти»⁶. «Та будьте вибачні, бо ми вже подорожні»⁷. «Най їм Бог помагає їсти той хліб»⁸.

Серед вигуківих ФО значне місце посідають у новелі формули мовленнєвого етикету: «дякую вам файно, газди»; «дякую вам красно, вибачайте за решту»; «дякувати Богу, дай вам, Боже, здоров'я, діду Михайле,.. куме Іване, дай Вам, Боже, прожити ще на цім світі... Най Господь милосердний щасливо запровадить вас на місце»⁹.

У структурі ФО вигуківого типу найчисленнішими є лексема *Бог*— *Боже*, а також особові форми дієслова *дати*. Вигуківі ФО допомагають глибше проникнути в душу головного героя, підкреслити трагічність його долі.

Ад'єктивні ФО представлені в новелі лише декількома фраземовживаннями: «лиш шкіра та кості»¹⁰ (худа); «ціле тіло мозиль»¹¹ (тверде); «котре чорний; коли б учинився серед такої пустині»¹² (одинокий); «то як сріблом посипав по чорну, а котре білий, то як маслом сніг помастив»¹³; «такий песій горб»¹⁴ (незрозумілий, непідвладний).

Отже, ядром корпусу Стефаникових ФО є дієслівні, адвербіальні та вигуківі звороти, а периферійну зону займають фраземи ад'єктивні. Зовсім відсутні в аналізованій новелі субстантивні фразеологічні одиниці.

Частиномовна співвіднесеність ФО зумовлює їхню синтаксичну та функціонально-стильову роль у реченні.

Фразеологізми новели несуть велике підтекстове навантаження. Вони створюють широкі можливості для класифікації об'єктів довкілля, адже допомагають актуалізувати індивідуально-мовну картину світу майстра слова.

Чимало фразеологізмів, вжитих у новелі, не зафіксовано відповідними словниками, це значить, що вони є або трансформованими, або авторськими, або взяті з діалектної мови селян. Удаючись до трансформації ФО, автор, з одного боку, досягає оновлення образності, експресивності, а з іншого, — сприяє перебудові традиційних.

Фразеологічні трансформації в новелі В. Стефаніка відбивають індивідуально-авторське сприйняття дійсності і є ознаками ідіостилу автора. На основі проаналізованого матеріалу нами виявлено два різновиди трансформацій ФО в новелі: семантичні та структурно-семантичні.

Серед *семантичних трансформацій* фразеологічних одиниць помічено:

1) *власне семантичні* ФО, які в контекстуальних умовах змінюють фразеологічне значення: «*Вік свій збув* на тім горбі¹⁵ зістарівся»; взагалі

існує ФО: «збути ряд» — тобто одружитися; тут має місце контамінація двох ФО. «А може, як нам, *дорогу покажете*, та й усі за вами поїдемо»¹⁶. Традиційна ФО «показати дорогу» має значення відмовити, у цьому контексті новеліст вживає її з протилежним значенням — «допоможете».

«Як коли б хотів *рядном простелитися*, хотів *навіки закопати в серцях гостей свою просьбу*»¹⁷. Існує ФО «стелитися під ноги», тобто догоджати. Новеліст об'єднує «мокрим рядном накрити» з попередньою ФО і утворює свою ФО із значенням догодити. «Закопати просьбу» — має значення затямити, запам'ятати навічно.

2) *структурно-семантичні* *оказіональні* зміни ФО представлені *лексичною субституцією* (заміною) компонентів ФО. «Та тут порядній рибі нема *на один зуб узяти*» (пор.: «кинути на зуб»); «Я не маю часу з тобою *панькатися*» — в зн.: витрачати час; поширенням компонентів складу «Іван узявся свою пайку копати і сіяти»¹⁸ «...Видко, каменів бо слова не *годен був заговорити*»¹⁹. «То я тебе *викорінював* на старість *із твоєї хати?*»²⁰.

Фон новели експресивно-емоційний, вона сповнена внутрішнього динамізму. Фразеологічні одиниці є одним із художніх засобів, що беруть участь у творенні цього фону.

Індивідуально-авторськими ФО новели є «хрестом стелилася»: «Хоч би Іваниха *хрестом стелилася*, то не допомгло»²¹. «Іван ходив все *зібганий у пояс*»²². «Не *лізли натараном, чужого зеренця не порунтали*»²³.

У таких ФО часто обігрується семантика певної лексеми в спеціально створеному новелістом контексті: «— Потім мене *такий туск напав*, що *чиколонки гриз і чупер собі микав*, качався на соломі, як худобина»²⁴. У рядках: «Іван та Михайло отак співали за молодії літа, що їх на *кедровім мості* здогонили, а вони вже не хотіли назад вернутися до них, навіть у гості»²⁵. Тут ФО «на кедровім мості» переплітається з ФО «на калиновім мості», що пов'язана з національною символікою, Калиновий міст — символічний образ, що позначає «наприкінці життя». Отже, автор утворив своєрідні асоціативно-сміслові об'єднання.

Таким чином, зібраний і проаналізований нами фактичний матеріал дає підстави стверджувати, що новела «Камінний хрест» — неперевершене творіння В. Стефаніка й в плані влучно використаних ФО, які в поєднанні з контекстом, діалектними виразами, метафорами слугують створенню художніх образів, здійсненню ідейного задуму. Кожне слово, кожна фразеологічна одиниця стає згустком людського болю і звучить повноголосом.

Примечания

¹Потебня, 1993, с. 26.

²Євтушина, 2005, с. 55.

³Стефанік, 1950, с. 57.

⁴Стефанік, 1950, с. 56.

- ⁵Стефаник, 1950, с. 52.
⁶Стефаник, 1950, с. 53.
⁷Стефаник, 1950, с. 53.
⁸Стефаник, 1950, с. 54.
⁹Стефаник, 1950, с. 52.
¹⁰Стефаник, 1950, с. 55.
¹¹Стефаник, 1950, с. 54.
¹²Стефаник, 1950, с. 57.
¹³Стефаник, 1950, с. 57.
¹⁴Стефаник, 1950, с. 51.
¹⁵Стефаник, 1950, с. 51.
¹⁶Стефаник, 1950, с. 54.
¹⁷Стефаник, 1950, с. 57.
¹⁸Стефаник, 1950, с. 50.
¹⁹Стефаник, 1950, с. 52.
²⁰Стефаник, 1950, с. 53.
²¹Стефаник, 1950, с. 51.
²²Стефаник, 1950, с. 51.
²³Стефаник, 1950, с. 57.
²⁴Стефаник, 1950, с. 56.
²⁵Стефаник, 1950, с. 58.

Література

ДОРОШКО, Л. *Слово, сказане самим буттям (Природа слова В. Стефаника)* // Слово і час. 2004, № 12. С. 8-12 [=Дорошко, 2004].

ЄВТУШИНА, Т. О. *Лінгвостилістичний потенціал фразеології у творах В. Стефаника*. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук. Київ: 2005 [=Євтушина, 2005].

ПОСТОВАЛОВА, В. И. *Картина мира в жизнедеятельности человека* // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. Москва: Наука, 1988. С. 27 [=Постовалова, 1988].

ПОТЕБНЯ, О. О. *Мова і мисль*. Київ: СИНТО, 1993 [=Потебня, 1993].

СТЕФАНИК, Василь. *Моє слово*. Вибрані твори. Київ: Молодь, 1950 [=Стефаник, 1950].

ШТЕРН, І. Б. *Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики*. Енциклопедичний словник. Київ: АртЕк, 1998 [=Штерн, 1998].

ЯРЕМЕНКО, Василь. *Любив свою дорогу* // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. у трьох книгах. Книга перша. Київ: Рось, 1994. С. 184-195 [=Яременко, 1994].